

Kotula, Tadeusz

Rozpad konfederacji czterech kolonii cyrteńskich: zjawisko kryzysowe?

Przegląd Historyczny 75/2, 225-237

1984

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

TADEUSZ KOTULA

Rozpad konfederacji czterech kolonii cyrteńskich: zjawisko kryzysowe?

W swym dziele, dziś już klasycznym, „La cité antique”, N. D. Fustel de Coulanges przedstawił instytucję starożytnego miasta-państwa jako podstawową komórkę polityczną świata grecko-rzymskiego. Nawiązując do jego teorii, niektórzy starsi badacze chcieli widzieć w pewnych organizacjach państwowych okresu hellenistycznego i rzymskiego zbiory, niekiedy dość luźne, miast-państw obdarzonych pewną autonomią polityczną. Poglądy takie słusznie poddano krytyce. Odrębny natomiast problem stanowi zrzeszanie się antycznych miast na zasadzie federacyjnej. Mikrokosmos greckich *poleis* zawdzięczał swój nieskrępowany rozwój w ciągu kilku stuleci po okresie plemiennych wędrowek w nie najmniejszym stopniu długotrwałemu poczuciu bezpieczeństwa na północnych rubieżach Hellady zamieszkałych przez zacofane ludy barbarzyńskie. Dopiero zagrożenie ze strony Persji Achemenidów w V w. zmusiło Greków do tworzenia wielkich symmachii celem wspólnej obrony przed najazdami. Ten defensywny w zasadzie charakter zachowały późniejsze *koiná*, Związek Etolski i Achajski, oraz podobne im organizacje epoki hellenistycznej, których zadaniem była obrona greckich interesów w państwach diadochów i epigonów Aleksandra Wielkiego. *Imperium Romanum* uzależniło od siebie lub wchłonęło takie twory w toku podboju hellenistycznego Wschodu.

Federacje miast w ramach państwa rzymskiego można by więc uważać za dziedzictwo hellenistyczne, lecz w warunkach politycznej stabilizacji, umacniania się rzymskiego systemu administracyjnego w prowincjach, jak też w wyniku przemian kulturowych sprzyjających asymilacji podbitej ludności, zmienił się zasadniczo ich charakter. Jeśli Rzymianie zezwalali na czasowe lub trwałe połączenia gmin miejskich, podporządkowywali je całkowicie celom swej wewnętrznej polityki. W sensie prawnoustrojowym cała Italia miała być wszak federacyjnym związkiem miast i plemion podległych Rzymowi jako rządzącemu miastu-państwu. Dzięki temu zresztą nasilał się, po części spontanicznie, proces romanizacji nie zahamowany wojną ze sprzymierzeńcami.

W ostatnich wiekach republiki i w dobie cesarstwa występują dwa główne typy struktur federacyjnych na obszarach *Orbis Romanus*: *adtributio* i *contributio*. W nowszych badaniach pojęciami tymi zajął się U. Laffi, korygując w swej monografii „Adtributio e contributio” poglądy niemieckich historyków prawa i ustroju (M o m m s e n a, B a r t h e l a, K o r n e m a n n a), podkreślając nie zawsze postrzegane różnice semantyczne między obu typami federacji¹. W streszczeniu wywodów

¹ U. Laffi, *Adtributio e contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello Stato Romano*. Pisa 1966.

Laffi'ego można zdefiniować system *adtributio* jako przyłączenie gmin o niższym statusie, zazwyczaj *civitates*, *pagi* i *castella*, do miasta o zawsze rzymskim ustroju kolonii lub *municipium* pełniącego funkcję nadrzędnego ośrodka administracyjnego. *Contributio* natomiast to połączenie się, koalicja (*coalesco*), autonomicznych gmin miejskich w jednolity system komunalny, choć najczęściej też z przewodnią rolą jednego miasta jako stolicy wspólnoty. Celem *adtributio* było zwykle, jak wynika z dokonanego przez U. Laffi terytorialnego przeglądu badanego zjawiska, przyspieszenie politycznego i kulturowego rozwoju zacofanych obszarów. Przyczyny konfederacji typu *contributio* były rozmaite. Porównywano tę postać zrzeszenia gmin z greckim synoikizmem.

Można bez przesady powiedzieć, że najświetniejszy przykład *contributio* stanowi związek czterech kolonii afrykańskich z Cyrta na czele (numidyjska *Cirta Regia*), stąd określane w starożytności mianem *Res publica quattuor coloniarum Cirtensium*. Poza wymienionym głównym ośrodkiem były to dwa miasta portowe Rusicade i Chullu oraz śródlądowe Milev na pograniczu Numidii i Mauretanii. Wszystkie cztery leżały w przybrzeżnej strefie północno-zachodniej części Afryki Prokonsularnej (do początku III w. n.e.) — najdalej na południe wysunięta Cyrta około 60 km od morza.

Organizacja *III coloniae Cirtenses* wcześniej przyciągnęła uwagę badaczy jako szczególny typ ustrojowy, o specyficznej też genezie w dziejach rzymskiej Afryki. Już w 1866 r. T. Mommsen poświęcił jej duży artykuł opublikowany w pierwszym tomie czasopism „Hermes”, studium dziś już przestarzałe, lecz wytyczające kierunki późniejszym badaniom². Nie licząc haseł encyklopedycznych i omówień w ogólnych opracowaniach historii cesarstwa i prowincji afrykańskich (np. P. Romanelli, 1959), w nowszej literaturze problemami konfederacji cyrteńskiej zajmowali się J. Heurgon, L. Teutsch, P. Veyne, U. Laffi, J. Gascou, ostatnio A. Berthier³. Kwestia ta wzbudziła ożywione kontrowersje, głównie w punktach dotyczących ustrojowej struktury tego rodzaju *contributio* oraz różnych aspektów historycznego rozwoju badanej instytucji. Dość jednak zgodnie uczeni podkreślają wyjątkowość administracyjnego systemu czterech kolonii (Heurgon: *extraordinaire hapax administratif*; u innych *unicum*, uprzywilejowany *status*, swoista *tetrapolis*, niemal państwo w państwie).

Nim dojdziemy do właściwego tematu, do przyczyn rozpadu konfederacji, należy choćby w skrócie przedstawić ową wyjątkową organizację i jej historyczny rozwój od czasów Augusta do połowy III w. cesarstwa. Wiadomości nasze opierają się przede wszystkim na inskrypcjach z czterech miast, głównie z Cyrty, oraz na świadectwach źródeł literackich, niezbyt licznych, ale nader ważnych dla problemu powstania numidyjskiej *tetrapolis* i poznania jej administracyjnej struktury.

Konfederacja tworzyła jedną *res publica* ze wspólnym terytorium i wspólną administracją w ramach rzymskiej organizacji prowincjonalnej. Jej patronami bywali często prokonsulowie Afryki, od początków III w. namiestnicy nowej prowincji Numidii wydzielonej przez Septymiusza Sewera z Afryki Prokonsularnej. Funkcje urzędników pełnili trium-

² T. Mommsen, *Die Stadtverfassung Cirtas und der cirtensischen Colonien*. „Hermes” t. I, 1866, s. 47—68 (przedruk z tegoż *Schriften* t. V, cz. 2, Berlin 1908, s. 470—492).

³ Odpowiednie prace cytowane będą poniżej.

wirowie (poświęczeni w kilkudziesięciu napisach z Cyrty i podległych jej miast), niekiedy w ich zastępstwie specjaliści miejscy prefekci z władzą przede wszystkim sądowniczą, co doprowadziło do powstania regularnego urzędu *praefecti iure dicundo* delegowanych z metropolii Cyrty do pozostałych trzech kolonii. Konfederacja miała również jedną wspólną radę miejską, *ordo* rezydujący w Cyrcie, złożony z *decuriones IIII coloniarum*⁴, oraz wspólną kasę zrzeszenia. Specyficzny rys ustrojowy stanowi fakt, że Rusicade, Chullu i Milev należały do kategorii tzw. kolonii honorowych, pozbawionych skutkiem *contributio* municypalnej autonomii. Zresztą miasta owe dopiero za Trajana występują pod mianem *IIII coloniae* wraz z Cyrtą, dawną już *colonia Julia*⁵. Jak się przyjmuje, właśnie Trajan mógł im nadać status honorowych jedynie kolonii⁶. Było to niewątpliwie efektem postępującej romanizacji ich ludności. Ze swej strony chciałbym podkreślić, że dopiero też od momentu uzyskania przez nie tytułu kolonii można z formalno-prawnego punktu widzenia mówić o stosunku kontrybucji, łączącym zasadniczo ośrodki o równej pozycji prawnoustrojowej, w tym przypadku cztery kolonie. Istotnie termin *contributio* występuje dopiero w III w. na oznaczenie aktu połączenia się *IIII coloniae Cirtenses*. Jeszcze u Pliniusza Chullu i Rusicade określane są jako *oppida*; o Milev nie ma wzmianki⁷. Potwierdza to w przypadku Rusicade także napis datowany na okres między 37 a 69 r., wymieniający prefekta z władzą sądowniczą — jeszcze nie w kolonii⁸.

Wielu szczegółowych kwestii dotyczących ustroju omawianej instytucji nie da się przy obecnym stanie źródeł wyjaśnić. Dyskusyjny pozostaje problem czasu utworzenia Colonia Julia Cirta, przeważnie jednak hipotetycznie datowanego na lata między 44 a 27 p.n.e. Dyskutuje się również pochodzenie i skład triumwiratu w czterech koloniach cyrteńskich (poprzednio w samej Cyrcie funkcję najwyższych urzędników pełnili, zgodnie z normalną praktyką, duowierowie)⁹. Pomijając te kontrowersje stwierdzmy jednak, iż wyżej wspomniane fakty ustrojowe świadczą o przewadze Cyrty nad pozostałymi ośrodkami, które zrazu jako *oppida*, gminy miejskie o niższym statusie, uznały supremację kolonii julijskich w momencie połączenia się z nią w jedną *res publica*. Pod egidą kolonii-matki Rusicade, Chullu i Milev niejako dojrzewały do statusu honorowych kolonii na wspólnym terytorium. Przewaga Cyrty wynikała zresztą z całego jej poprzedniego rozwoju, ze świetnej przeszłości tego ośrodka, stolicy numidyjskich królów. Jej priorytet umocniła także działalność P. Sittiusza z kampanijskiej Nucerii, sojusznika Cezara. Podobnie jak Cezar związany z Katyliną i zadłużony na wielką skalę, ratował się Sittiusz według Appiana ucieczką z Italii. Sformował prywatne wojsko z emigrantów italskich i oddziałów rekrutowanych w Hiszpanii oraz Mauretanii. Na terenie Afryki wydatnie wsparł Cezara w wojnie z Jubą II i Pompejanami, zdobywając Cyrtę, za co otrzymał od zwycię-

⁴ Występują oni dotychczas w siedmiu inskrypcjach, z czego jedna, ostatnio odkryta, pochodzi z rejonu Milev; zob. P. Petitmengin, *Inscriptions de la région de Milev*, „Mélanges de l'Ecole Française de Rome” t. LXXIX, s. 165—201, (s. 171 nn.).

⁵ ILAL, II 659, Cyrta.

⁶ Tak J. Gasco, *La politique municipale de Rome en Afrique du Nord* cz. I: *De la mort d'Auguste au début du IIIe siècle*, [w:] *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* [cyt. dalej: ANRW]. II 10, 2, Berlin-New York 1982, s. 136—229 (s. 178).

⁷ Plin.: N. H. V 3, 22.

⁸ ILAL, II 36: *Praef(ectus) i(ure) d(icundo) Rusicadi*.

⁹ Zob. U. Laffi, op. cit., s. 142 nn.

skiego dyktatora wielkie terytorium owego miasta w niejako prywatne lenno, osiedlając na nim swych żołnierzy¹⁰. Tym się tłumaczy, kolonizacją sittiańską, znaczna koncentracja *gentilicium Sittius* na obszarze Cyrty i sąsiednich miejscowości, jak też wczesne rozpowszechnianie się obywatelstwa rzymskiego w tym rejonie Afryki¹¹. Wyrażne aluzje do Sittiuszowej Kampanii i kampańskich kultów religijnych zawierają również przydomki miast konfederacji połączonych z Cyrtą: *Sarnia Milev*, *Veneria Rusicade*, *Minervia Chullu*¹².

Tło historyczne jest więc dość dobrze znane, lecz źródła nie wyjaśniają bezpośrednich przyczyn utworzenia związku miast z Cyrtą jako stolicą, niewątpliwie już po śmierci Sittiusza. Pozostaje tu otwarte pole dla nowożytnych hipotez. Streszczając ważniejsze, nie wydaje się konieczne, sięganie wraz z J. Heurgon do pozaafrykańskich wzorów, do rzekomego „rodowodu” (*origines*) cyrteńskiej konfederacji z Kampanii. Zdaniem francuskiego badacza P. Sittiusz i jego żołnierze dokonali swoistej transplantacji kampańskiej organizacji municypalnej do Numidii, co znalazło odbicie w nowej strukturze ustrojowej czterech miast¹³. Hipoteza instytucjonalnych zapożyczeń poszła tu zbyt daleko, choć nie da się negować przetrwania na obszarze Cyrty pewnych tradycji sitiańskich, poświadczonych choćby we wspomnianych toponimicznych przydomkach. Ostatnio A. Berthier sięga znacznie dalej wstecz, do okresu punickiego. Wypowiada przypuszczenie, że numidyjska enklawa była nawiązaniem do federalnego systemu gmin pod przewodnictwem punickiej Cyrty, do zgrupowania osadniczego, które Grecy nazwali *Metagonion*¹⁴. Hipoteza ta, choć interesująca dla badaczy okresu punickiego, musi pozostać przy obecnym stanie dokumentacji źródłowej hipotezą (*nb.* w książce A. Berthier roi się od hipotetycznych wniosków; wybitny znawca problemów Cyrty z uporem broni od dziesiątek lat swej nieprzekonującej jednak w sumie hipotezy, że *Cirta Regia* to *El Kef* — *Sicca Veneria*, *Nova Cirta*).

Wydaje się, iż rozwiązania szukać należy raczej w konkretnych warunkach historycznych, jakie powstały w samej Afryce po zakończeniu wojen domowych. Kolonizacja rzymska wychodząca z rejonu Kartaginy koncentrowała się za rządów Augusta w strefie przybrzeżnej. Już „państwo” Sittiusza ze stolicą w Cyrcie było czymś w rodzaju buforu między Mauretanią Bokchusa II a nową prowincją rzymską, *Africa Nova*¹⁵. Późniejsza data podporządkowania administracyjnego trzech miast Cyrcie wymyka się próbom ustalenia, lecz sądziłbym, że nastąpiło to w pierwszych latach panowania Augusta w związku z reorganizacją afrykańskich

¹⁰ Sąd u Pliniusza Starszego, N. H. V 3, 22, nieoficjalna nazwa późniejszej kolonii julijskiej: *Colonia Cirta Sittianorum cognomine*; por. Pomp. Mela I 30: *Sittianorum colonia, quondam regum domus*.

¹¹ Zob. L. Teutsch, *Das römische Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Gracchus bis zum Tode Kaisers Augustus*, Berlin 1962, s. 64 nn., z tabelą geograficznego rozmieszczenia nazwiska Sittius w afrykańskich napisach.

¹² Tamże, s. 68, przyp. 100 i 101, gdzie dawniejsza literatura. Tak np. przydomek *Sarnia* wywodzi się od kampańskiej rzeki *Sarnus* doznającej w Nucerii czci boskiej. Pełna nazwa kolonii Cyrty brzmi w inskrypcjach: *Colonia Julia Iuvenalis Honoris et Virtutis Cirta*, z czym łączą się również legendy *Honos* i *Virtus* na monetach sittiańskich.

¹³ J. Heurgon, *Les origines campaniennes de la confédération cirtéenne*, „*Libyca*” t. V, 1957 (Arch.-Epigr.), s. 7—24; por. P. Veyne, *Contributio: Bénévent, Capoue, Cirta*, „*Latomus*” t. XVIII, 1959, s. 568—592.

¹⁴ A. Berthier, *La Numidie, Rome et le Maghreb*, Paris 1981, s. 174, por. s. 178.

¹⁵ J. Gasco, *op. cit.*, s. 177.

provincji i utworzeniem w 27 r. p.n.e. (wedle dość powszechnej opinii) Afryki Prokonsularnej¹⁶. Ta ważna reforma administracyjna miała zapewne na celu zabezpieczenie zachodnich granic wspomnianej nowoutworzonej prowincji. Konfederacja czterech miast zasiedlonych przez weteranów Sittiusza, sprawnie zarządzana z największego ośrodka — metropolii Cyrty, stanowiła zapewne barierę dla ochrony *romanitas* na pograniczu Mauretanii, której wybrzeża zajęli w dogodnych punktach strategicznych weterani Oktawiana Augusta. Takie połączenie reformy administracyjnej z kolonizacją wojskową mogło zapewnić całemu obszarowi wspólnoty pomyślny rozwój w dobie pryncypatu.

Nie da się napisać ciągłej historii, zwłaszcza politycznej, zrzeszenia kolonii cyrteńskich. Omawiana sytuacja zależności Rusicade, Chullu i Milev od Cyrty przetrwała w każdym razie do połowy III w., czy nieco dłużej. Jeszcze w 251 r. inskrypcja z Castellum Tidditanorum wymienia dostojnika w funkcji *curator et patronus coloni(ar)um Cirt(ensium)*¹⁷. W najbliższym okresie nadszedł wszelako moment rozpadu konfederacji. Daty tego wydarzenia nie można dokładnie ustalić przy obecnym zasobie wiedzy. Punkt wyjścia musi nadal stanowić fragmentaryczny napis z Milev, ku czci zmarłego prefekta trzech kontrybuowanych kolonii i — co szczególnie ważne — już najwyższego autonomicznego urzędnika własnego miasta. Oto tekst:

[D(is) m(anibus) [...] Co[m]modi ... [... a] ed(ilis), a[ugur]is [...] III] vir(i) prae[fectura] i(ure) d(icundo) in[colonia] Rusicad(ensi) et [in col(onia) Chul]l[ita]na et] bis in col(onia) Mil(entitana) functi, [quinquennalis, item [so]luta contributione a Cir]tensib(us) iterum in col(onia) Mil(entitana) pa[tria] sua primi III vir(i), Fl(amnis) p(er) p(etui), [quod ei ad legitima]m qua[nti]tate[m] pro adfectionum in ord[i]ne adqu(ue) in populo meritis suffr[ag]io oblatum [est (cett.)]¹⁸.

Z analizy tej municypalnej kariery wynika, że wymieniony triumwir konfederacji i przełożony nad sądownictwem w trzech podległych Cyrcie koloniach (w tym dwukrotnie w ojczystym Milev) otrzymał po anulowaniu kontrybucji godność pierwszego triumwira swej własnej kolonii, która ma już również swą radę dekurionów, *ordo*. A zatem — wiadomość o rozwiązaniu wspólnoty, *soluta contributio a Cirtensibus*, choć reliktem dawnego ustroju pozostał w poszczególnych ośrodkach triumwirat. Najprawdopodobniej bowiem jednakową reformę ustrojową przeprowadzono równocześnie także w Rusicade i Chullu lecz daty rocznej tak ważnego faktu tekst z Milev nie pozwala uściślić. W każdym razie wyżej wspomniana inskrypcja z Tiddis wyznacza jako *terminus a quo* rok 251. Ostatnio J. Gascou dał bardzo prawdopodobne określenie *terminus ante*: byłby nim rok 268/269, data dedykacji ku czci Klaudiusza II w Rusicade, gdzie występuje *res p(ublica) [coloniae Veneriae] Rusi(cadis)*. Ponieważ

¹⁶ Ostatnio, w artykule *The Formation of Africa Proconsularis*, „Hermes”, t. CV, 1977, s. 369—380, D. Fishwick i B. D. Shaw starają się udowodnić wbrew tradycyjnej dacie 27 p.n.e., że jedna połączona prowincja afrykańska powstała de iure już w 40/39 r. Potwierdzenie tej kuszącej hipotezy przynieść mogą jedynie dalsze badania.

¹⁷ ILAL. II 3596 = AE 1946, 61.

¹⁸ CIL VIII (C.) 8210 = ILS 6864.

dotychczas cała konfederacja stanowiła jedną *res publica*, również napis z Rusicade odnosiłby się już do okresu po jej rozpadzie¹⁹.

Poza trudnościami chronologicznymi — główną niewiadomą pozostaje przyczyna niewątpliwie oficjalnej likwidacji badanej instytucji, podobnie jak jej powstania. A. Berthier wysunął w swej ostatniej książce hipotezę, że rozwiązanie konfederacji było wynikiem ostrego politycznego kryzysu Imperium w połowie III w., czego dowodziłoby także wspomniane ustanowienie kuratora nad czterema koloniami²⁰. Zjawisko nazywane kryzysem III w. jest nader złożone i nadal stanowi przedmiot dyskusji, zwłaszcza w przypadku prowincji afrykańskich. Aby dać próbę odpowiedzi na istotne dla tematu pytanie, czemu trzy miasta numidyjskie wyłamały się spod zwierzchnictwa Cyrty, należy przypomnieć podstawowe fakty dotyczące ich historycznego rozwoju.

O porcie Chullu (Collo) i śródlądowym ośrodku Milev (Mila) niewiele wiadomo przed rzymskim podbojem, a nawet w epoce cesarstwa. Początki obu miast są wyraźnie punickie. W przypadku Chullu świadczą o tym groby, zapewne na terenie dawnej punickiej faktorii. Może już w punickim okresie wytwarzano tam barwnik purpurowy do cennych tkanin²¹. W toponomastyce sama nazwa Milev jest punicka²², lecz miejscowość ta położona w pobliżu granicy Numidii z Mauretanią nabrała pewnego znaczenia dopiero w dobie pryncypatu jako stacja na drodze z Cyrty przez kolonię Cuicul do Sitifis. Z obu stanowisk, Milev i Chullu, zebrano zaledwie sto kilkadziesiąt łacińskich inskrypcji, z tego wśród datowanych większość przypada na II w. n.e., co jest zjawiskiem typowym²³. Dodajmy, iż w żadnym z trzech ośrodków o długiej przeszłości w okresie punickim i rzymskim nie dokonano systematycznych wykopalisk. W ogóle, wbrew potocznym przekonaniom, badania archeologiczne w Afryce, kraju pięciuset miast, prowadzone były od końca XIX w. nader wrywkowo. Poza kilku czy kilkunastu popisowymi stanowiskami, Kartagina, Lepcis Magna, Thugga, Thamugadi, Volubilis, ograniczano się często do powierzchniowych prospekcji i *campagnes préliminaires*²⁴, w związku głównie z pracami nad Atlasem Archeologicznym Tunezji i Algierii. Dotyczy to zwłaszcza Algierii obejmującej starożytną Numidię i znaczną część Mauretanii. Rusicade, Chullu i Milev nadal oczekują na gruntow-

¹⁹ ILAL. II 24; J. Gascou, *L'emploi du terme respublica dans l'épigraphie latine d'Afrique*, MEFR t. XCI, 1979, s. 383—398 (s. 396—398; tenże, *La politique municipale. Après la mort de Septime-Sévère*, s. 230—320 (s. 262—264: *La dissolution de la Confédération Cirtéenne*). Francuski historyk podkreśla również istotny fakt, że w cytowanym napisie z Rusicade wymieniony jest namiestnik Numidii Tenagine Probus jako patron tej autonomicznej już kolonii. *Res publica IIII col(oniarum) Cirt(ensium)* występuje w napisach z Cyrty jeszcze ze Sewerów, np. ILAL. II 564 (198—211) i 565 (193—211).

²⁰ A. Berthier, op. cit., s. 181 nn.

²¹ Zob. ILAL. II, s. 35, wstęp do Chullu. O produkcji barwnika purpurowego pisze Solinus, XXVI 1.

²² Zob. L. Teutsch, op. cit., s. 182, gdzie dalsza literatura.

²³ Milev: C., s. 701, wstęp oraz napisy nr 8201 — 8237; por. s. 967; nr 19973 — 20073. W mieście tym i okolicy plon jedynej dotąd nowszej kampanii epigraficznej wynosi w sumie około 60 nowych napisów, opublikowanych przez P. Petitmengin (wyżej, przyp. 4) i przeznaczonych do III wolułminu ILAL. II. Chullu: ILAL. II, s. 35 n. i napisy nr 419—426.

²⁴ Np. w Milev: J. Lassus, *Foçilles à Mila — campagne préliminaire*, „Libya” t. II, 1956 (Arch.-Epigr.), s. 199 nn.

ne opracowanie stratygraficzne z klasyfikacją zabytków ceramiki, tak wzorowe jak na przykład w Tipasa (również portowym mieście punicko-rzymskim w Mauretanii) dzięki badaniom wykopaliskowym S. Lancela. Dziś A. Tehernis dochodzi do rewelacyjnych osiągnięć w studiach stosunków społeczno-gospodarczych na podstawie nowych opracowań zwłaszcza amfor, co m. in. podważa dotychczasowe poglądy o „nieдорозwoju” afrykańskiego rzemiosła²⁵.

W przypadku Rusicade nieco obfitsze są źródła pisane — literackie i epigraficzne²⁶. Punicka nazwa rzymskiego miasta z pierwiastkiem Rus — przylądek przetrwała do dziś w arabskim toponimie Ras Skikda. Pod osłoną przylądka powstała punicka faktoria handlowa, którą zastąpił rzymski port. Podobnie jak Chullu, w początkach cesarstwa określano miasto jeszcze terminem *oppidum*, lecz wzrostu znaczenia obu ośrodków w konfederacji cyrteńskiej dowodzi choćby poświęcony od II w. status kolonii, mimo faktu, iż chodziło o kolonię „honorową”²⁷. Łacińskie inskrypcje w Rusicade, przeważnie nagrobkowe w liczbie kilkuset, przynoszą interesujące dane o gospodarczym rozwoju i randze dość poważnej jak się zdaje już w I w. n.e. Przy całej fragmentaryczności tych informacji — jak niemal z reguły bywa z przekazami źródeł epigraficznych na temat stosunków gospodarczych — tworzą one w sumie zespół instruktywnych faktów.

W świetle mianowicie źródeł epigraficznych wyraźnie występują związki Rusicade z portami italskimi i wschodnimi. Jedną z dedykacji wystawiono *Genio col(oniae) Puteolanae Aug(usto)*²⁸. Wskazywałoby to na wczesne kontakty handlowe numidyjskiego portu, z którego wywożono pszenicę do Italii, zanim w ciągu II w. rozbudował się port w Ostii stopniowo zastępujący Puteoli. Inna dedykacja, z kolei ku czci Geniusza samej kolonii Rusicade, wspomina o wzniesieniu posągu wyobrażającego *Annona sacrae Urbis*²⁹. Epitet *sacra (Urbs)* każe ten napis datować na okres od Septymiusza Sewera, lecz gospodarza rola Rusicade jako portu wywozowego niewątpliwie znacznie wzrosła już w ciągu II w. Dowodzą tego — także z drugiej strony Morza Śródziemnego — napisy italskie ze słynnych mozaik Piazzale delle Corporazioni w Ostii, ze wzmiankami o m.in. afrykańskich *navicularii* oraz ich *stationes*. Jedną z inskrypcji wymienia *s(tatio) R(usicadensium)*³⁰. Źródła te i inne omawiałem w 1958 r. w artykule poświęconym afrykańskiej annonii, tu zatem krótko je tylko wyliczam³¹.

Rozbudowa limesu numidyjskiego za Trajana zapewniła bezpieczny i szybki rozwój rolnictwu na jego zapleczu. Pod osłoną limesowych umocnień na południowych kresach Afryki Prokonsularnej i Numidii intensywnie się rozwijała zwłaszcza kultura oliwki, stanowiącej obok pszenicy

²⁵ Zob. np. F. Zevi, A. Tehernis, *Amphores de Byzacène au Bas-Empire*, „Antiquités Africaines” t. III, 1969, s. 178—214.

²⁶ ILAL. II, s. 1, wstęp do Rusicade (Philippeville) i napisy nr 1—378 (głównie epitafia) oraz nr 379—418 z okolic Rusicade, w tym z drugiego portu tegoż miasta. Stora.

²⁷ Por. wyżej, przyp. 5 i 7.

²⁸ ILAL. II 4 = C. 7959.

²⁹ ILAL. II 5 = C. 7960.

³⁰ CIL XIV 4549, 58.

³¹ T. Kotula, *Studia nad problemem afrykańskiej annonny*, PH t. XLIX, 1958, z. 1, s. 1—20; z. 2, s. 423 n.

główne bogactwo afrykańskiej annony³². W tych okolicznościach obszar czterech kolonii cyrteńskich wraz z portami stał się naturalną strefą zbytu eksportowanych do Italii *species annonariae*. W II w. zbudowano ważną drogę z Lambaesis, stolicy „Numidii wojskowej” przez Diana Veteranorum i Cyrte do jej oficjalnego portu Rusicade³³. Na obszarze konfederacji Cyrta przejęła wówczas funkcję głównego węzła komunikacyjnego. Połączyły ją drogi nie tylko z Rusicade, ale i z Milev oraz Chullu³⁴. Ze swej strony miasto Milev finansowało za Antonina Piusa budowę drogi do portu w Chullu z dochodów, które mu przynosił podatek od przejazdów, *vectigal rotare*, co świadczy też zresztą o intensywności ruchu towarowego³⁵. Koszta owych inwestycji obciążały zatem konfederację, ale i cesarze finansowali na przykład naprawę sieci komunikacyjnej, m. in. w 186 r. za rządów Kommodusa drogi łączącej oba porty, Rusicade z Chullu³⁶. Na uwagę zasługuje fakt, że oprócz Cyrty wszystkie trzy miejscowości występują w „Itinerarium Antonini” oraz „Tabula Peutingeriana”³⁷. Jak wiadomo owe oficjalne rejestry szlaków komunikacyjnych wymieniały w III w. nie wszystkie ośrodki, mianowicie te zwłaszcza miasta, które odgrywały poważniejszą rolę w życiu ekonomicznym lub ze względów strategicznych.

Tymczasem na pograniczu Numidii z Mauretanią już w końcu I w. n.e. kolonie weteranów Sitifis i Mopth(...) zapewniły militarną ochronę zachodnim rubieżom konfederacji. Rozbudowa sieci drogowej usprawniła transport towarów w ruchu tranzytowym, szczególnie oliwy, lecz zarazem sprzyjała zbytowii lokalnych produktów rolnych z majątków muncypalnej arystokracji na wielkim terytorium Cyrty i w rejonie Milev, gdzie wspomniane są liczne dość *praedia*. O rosnącym bogactwie tych posiadaczy ziemskich świadczą hojne rozdawnictwa dla miejskiego plebsu, widowiska sceniczne urządzane ich sumptem oraz finansowanie akcji budowlanej. Zwłaszcza w II w. były to często *liberalitates* triumwirów konfederacji. W Rusicade jeden z nich założył na budowę teatru z miejscami dla około sześciu tysięcy widzów, liczbą dużą jak na to miasto³⁸.

W ośrodkach portowych do najzamożniejszych ludzi należeli *navicularii*, przewożący na własnych zazwyczaj statkach produkty annony do Ostii. Z Rusicade znani są dwaj *naukleroi* z greckiego Wschodu, jak też kupcy, zapewne zbożowi, którzy szczytą się w napisach odwiedzinami Rzymu³⁹. Zdaniem większości badaczy w 190 r. cesarz Kommodus zreorganizował afrykańską flotę annonarną na wzór aleksandryjskiej, zważając ją pompatycznie *classis Commodiana Herculea*. Reorganizacja ta polegała przypuszczalnie na podporządkowaniu państwu prywatnego przewozu

³² H. Camps-Fabrer, *L'olivier et l'huile dans l'Afrique romaine*, Alger 1953.

³³ P. Romanelli, *Storia delle province romane dell'Africa*, Roma 1959, s. 443, por. s. 438, miliaria z tej drogi; ogólnie o związku rozbudowy sieci komunikacyjnej z rozwojem gospodarczym i organizacją annony, m. in. na obszarze konfederacji cyrteńskiej, P. Salama, *Les voies romaines de l'Afrique du Nord*, Paris 1951, s. 41 nn.

³⁴ R. Romanelli, op. cit., s. 443, por. s. 428.

³⁵ C. 10327, 10328, 22391: *vis a Milevitanis munita... de vectigali rotari*.

³⁶ C. 10307.

³⁷ Rusicade i Milev jako kolonie; Chullu w *Itinerarium Antonini* błędnie jako *municipium*.

³⁸ ILAL. II 37, napis z 225 r. i 38; por. N. Berthier, op. cit., s. 179 i R. M. Haywood, *Roman Africa*, (w:) *Economic Survey of Ancient Rome* t. IV, 1938, s. 111, w kontekście ekonomicznego rozwoju miast konfederacji cyrteńskiej.

³⁹ ILAL. II 74 i 75 (z Ajgeaj i Korykes w Cylicji); 69 i 73.

oraz sprzedaży pszenicy i oliwy⁴⁰. Nowa flota obejmowałaby zatem zrzeszenie *navicularii* z poszczególnych portów afrykańskich, wśród nich w takim razie również zgrupowanych w *Statio Rusicadensium*. Od końca II w., okres Sewerów był jak się zdaje przedłużeniem *prosperity* trzech kolonii śmiało współzawodniczących z metropolią Cyrtą. Pośrednio wskazują na to m. in. wzmianki w *Itinerariach*.

Ostatnie informacje naszych źródeł o gospodarczym wzroście omawianych ośrodków pochodzą z epoki późnego cesarstwa. Wiek cały po rozwiązaniu konfederacji, w latach 364—367, inskrypcja ze Stora, pomocniczego portu Rusicade, wspomina o budowie magazynów, *horrea*, na potrzeby rzymskiej *annony* oraz na użytek miejscowej ludności⁴¹. Wreszcie w 445 r. cesarz Walentynian III przyznał portom Rusicade i Chullu 2/5 z pobieranych tam ceł na rzecz miejskiego budżetu⁴². Znamienne, iż nastąpiło to wkrótce po (trzy lata) ostatecznym zagarnięciu przez Wandalów znacznej części Afryki z prowincją prokonsularną i Kartaginą. Oba miasta numidyjskie były odtąd praktycznie jedynymi portami, z których upadające państwo zachodniorzymskie mogło jeszcze otrzymywać produkty *annonarne* niezbędne dla wyżywienia ludności Rzymu. Zasługiwały więc w pełni na cesarski przywilej podatkowy.

Przedstawione powyżej fakty, dość ogólnie znane, należy rzucić na szersze tło historyczne. Wróćmy do wysuniętego problemu przyczyn rozwiązania *III coloniae Cirtenses*, emancypacji Rusicade, Chullu i Milev spod władztwa Cyrtę w drugiej połowie III w. Najnowsze badania rozwoju miast afrykańskich, ustrojowego i społeczno-gospodarczego, ukazują dość liczne analogie do badanego zjawiska, analogie — co trzeba podkreślić — zachodzące właśnie w III w. zwanym tak chętnie wiekiem kryzysu. W swej „*Politique municipale en Afrique du Nord*” J. Gascou analizuje szczegółowo proces awansów ustrojowych poszczególnych gmin miejskich, fenomenem tzw. prawnej romanizacji w kolejnych etapach *civitas* — *municipium* — *coloniae* (ANRW). Badając okres od Septymiusza Sewera, poświęcił on wiele uwagi przypadkom emancypacji ośrodków podporządkowanych administracyjnie większym miastom. Następowало to w wyniku stopniowego dojrzewania gmin zależnych, w rezultacie działania złożonych czynników, wśród których romanizacja jako proces kulturowy oraz rozwój ekonomiczny odgrywały rolę zasadniczą.

Najświetniejszy i najlepiej znany przykład rozkładu systemu podporządkowanych ośrodków, *civitates*, *oppida*, *pagi*, stanowi w Afryce uniezależnianie się miast wchodzących do początku III w. w skład wielkiej *peritica Carthaginiensium*. Zwłaszcza w 205 r. liczne *pagi et civitates* tego terytorium otrzymały status *municipiów*, do którego doszły dzięki postępowi romanizacji i z przyczyn ekonomicznych. Złożony proces urbanizacji zachodził jednak w Afryce nader nierównomiernie, nawet w przodującej pod tym względem prowincji prokonsularnej. Generalnie, idąc

⁴⁰ *Historia Augusta* Comm. 17, 8; H. Pavis d'Escurac, *Réflexions sur la classis Africana Commodiana*, [w:] *Mélanges d'Histoire Ancienne offerts à William Seston*, Paris 1974, s. 397—408, przypuszcza, iż informację tę należy odnieść raczej do floty wojennej, *classis Libyca*, zreorganizowanej właśnie przez Kommodusa. W kontekście omawianych faktów hipoteza ta nie wydaje się przekonująca.

⁴¹ ILAL. II 379 = C. 7975 i 19852. W samym Rusicade znaleziono fragment *ponderarium*, wzorca miar i wag obowiązujących na rynku. ILAL. II 59. Podobny zabytek zachował się w kolonii Cuicul położonej w pobliżu Milev.

⁴² Nov. Valent. XIII 1 (ed. T. Mommsen, p. 95). Na plaży w Rusicade zebrano liczne *tesserae plumbeae*, małe pieczętki celne przybijane na opakowaniach towarów po uiszczeniu opłaty, zob. ILAL. II 62.

ze wschodu na zachód, odbywał się najpóźniej w Mauretanii, znacznie zdystansowanej przez Afrykę Prokonsularną w cywilizacyjnym rozwoju. J. Gascou podaje pouczające przypadki rozluźniania się więzów zależności pomiędzy emancypującymi się gminami a ośrodkami pełniącymi funkcję stolic okręgów. Można w takich faktach dostrzec dość dokładne podobieństwa z rozpadem związku czterech kolonii cyrteńskich. Tak na przykład na samym obszarze tego związku, miasto Thibilis stanowiące *pagus* na terytorium Cyrty (jeden z *pagi Cirtenses*) zostało awansowane, jak dziś wiadomo, przed 270 r. do rangi *municipium*, co mu dało wewnętrzną autonomię. Zwykło się łączyć owo nadanie z rozwiązaniem organizacji *III colonia*⁴³. W Mauretanii Cezarejskiej podobne korzyści osiągnęło Iomnium, w III w. *pagus municipium* Rusuccuru, a być może również Rusippir, zapewne drugi *pagus* teje *pertica*⁴⁴.

Dość zatem powszechnie, w procesie urbanizacji rzymskiej Afryki, przemiany ustrojowe odzwierciedlały wewnętrzny rozwój miast sięgających po autonomiczny status. J. Gascou analizuje ów proces głównie z punktu widzenia *romanisation juridique*, ale uwzględnia również znaczenie czynników ekonomicznych. W dziejach trzech kolonii podległych Cyrcie III w. stanowi, co trzeba przyznać, „ciemny okres”, zwłaszcza po dynastii Sewerów, gdy w skali ogólnej występuje dotkliwy spadek liczby zachowanych inskrypcji, podstawowego źródła lokalnego. Jednakże wyżej wspomniane — tylko przykładowo — fakty ewolucji mniejszych ośrodków podporządkowanych większym każą przypuszczać, że w ciągu III w. także Rusicade, Chullu i Milev dorastały krok za krokiem do swej autonomii⁴⁵. Rozkładu konfederacji czterech kolonii cyrteńskich nie można zatem uważać za zjawisko kryzysowe, wręcz nie pozwalają na to źródła⁴⁶. Wprost przeciwnie, naszkicowany w artykule rozwój ekonomiczny trzech ośrodków, a zapewne także ich rozwój demograficzny, tu nie rozpatrywany, zdają się wystarczająco wyjaśniać fakt *soluta contributio a Cirtensibus*, fakt rozpadu numidyjskiej wspólnoty miejskiej: mamy do czynienia z rezultatem normalnego, organicznego procesu rozwojowego o dość szerokim i w przybliżeniu synchronicznym działaniu.

Ze swej strony próbowałbym nieco uściślić datę badanego wydarzenia w okresie między 251 a 269 r. Z początkiem drugiej połowy III w. rozgorzały w Mauretanii powstania tubylczych plemion przeciw Rzymowi. W latach 253—256 udało się plemieniu Bavares wdrzeć na terytorium kolonii Milev oraz na całe pogranicze Numidii i Mauretanii; po nich pustoszyli prowincję Numidię — zapewne jej zachodnie kresy — Maurowie zjednoczeni w koalicji tzw. *Quinquegentanei* i *Fraxinenses*⁴⁷. Jednakże

⁴³ J. Gascou, op. cit., s. 266.

⁴⁴ Tamże, s. 249 n.

⁴⁵ Miliaria z III w., np. na drogach z Lambaesis do Cyrty i z Cyrty do Rusicade oraz Milev, zdają się świadczyć o niestabnej aktywności tych miast w procesie wymiany towarowej; zob. P. Romanelli, op. cit., s. 428, 438, 443.

⁴⁶ Ostatnio F. Jacques podkreślił w swym studium o kuratorach miast afrykańskich w III w. (*Les curateurs des cités africaines au IIIe siècle*, ANRW, II 10, 2 (1982), s. 62—135), s. 133 n.: *La curatelle et la crise des cités*, iż samo mianowanie kuratorów nie musiało być bynajmniej wskaźnikiem kryzysu organizacji municypalnej. Dotyczy to również kuratora i patrona czterech kolonii w 251 r., wyżej przyp. 17.

⁴⁷ Właściwą chronologię tych wydarzeń lat 253—256 ustalił wraz z odpowiednimi korektami w prowincjonalnych *fasti* namiestników Numidii M. Christol, *La prosopographie de la province de Numidie de 253 à 260 et la chronologie des révoltes africaines sous le règne de Valérien et de Gallien*, „Antiquités Africaines” t. X, 1976, s. 69—77, głównie na podstawie analizy inskrypcji z Lambaesis, C. 2615 = ILS 1194 i z Auzia, C. 9047 (26 III 260 r.

dzięki energicznej rzymskiej kontrakcji powstańcy ponieśli dotkliwie porażki, przy czym jeden z ich najzdolniejszych wodzów wpadł do niewoli⁴⁸. Bavares raz jeszcze zerwali się do walki, lecz zostali pokonani przez M. Korneliusza Oktawiana, namiestnika Mauretanii Cezarejskiej, mianowanego z kolei wodzem, *dux*, z wyjątkowym zasięgiem komendy *per Africam, Numidiam Mauretaniumque*. Jego afrykańska kariera wojskowa przypadłaby na lata między 255 (od końca tego roku) a 258, wedle nowszych ustaleń⁴⁹. Jak się zdaje nadzwyczajne środki podjęte przez rzymskie dowództwo za Waleriana i Galiena zostały uwieńczone dość znacznym sukcesem nad powstańcami: około 260 r. zapanował w Mauretanii pokój, który wydawał się utrwalony⁵⁰. Sądziłbym w związku z powyższym, że rozwiązanie cyrteńskiej konfederacji nastąpiło w przybliżeniu w tym właśnie momencie, około 260 r., gdy za barierę sieci *castella* rejonu Sitifis i po usunięciu zagrożenia ze strony Maurów miasta numidyjskie znów się poczuły bezpieczne. Polityczny kryzys Imperium połączony z wewnętrznym kryzysem rzeczonych miast, gdyby o nim można mówić, raczej skłaniałby w dobie mauretańskich powstań do utrzymania za wszelką cenę federacyjnego systemu współdziałających kolonii. Oczekiwaloby się raczej działania energii dośrodkowej niż sił odśrodkowych. *Soluta contributio* dowodzi zgoła innego stanu rzeczy. Od tego momentu świadome swej dojrzałości autonomiczne *res publicae* Chullu, Milev i Rusicade rozpoczęły nowy etap swej historii.

Tak więc oprócz czynników wewnętrznego rozwoju omawianych ośrodków również postępy w umacnianiu rzymskiego panowania w Afryce wpłynęły na prawnoustrojowe uznanie ich emancypacji. Konkludując, przykład czterech kolonii, jeden z wielu, pozwala dziś inaczej spojrzeć, bez uogólnień, na bardzo kontrowersyjny problem tzw. kryzysu III w., jak się zdaje w pewnych przynajmniej rejonach rzymskiej Afryki nie przybierającego tak ostrych form, jak w innych częściach Imperium. Już w 1975 r. takie właśnie stanowisko zajęli J. Kolendo i T. Kotula w międzynarodowej dyskusji poświęconej rozwojowi afrykańskich miast.

Тадеуш Котуля

РАСПАД КОНФЕДЕРАЦИИ ЧЕТЫРЁХ ЦИРТЕНСКИХ КОЛОНИЙ — ЯВЛЕНИЕ КРИЗИСНОЕ?

Общепризнанным является факт, что федеративная организация четырёх нумидийских колоний со столицей в Colonia Julia Cirta составляла исключительный, особый тип системы *contributio*. По мнению автора, административное подчинение трёх *oppida*: Rusicade, Chullu и Milev — метрополии Цирте произошло предположительно в начале правления Августа. Они исполняли вместе с Циртой функцию бастиона на западных рубежах Проконсульской Африки. Однако все три *oppida* вынуждены были вероятно ждать вплоть до

⁴⁸ Там же, s. 71—74.

⁴⁹ Skorygowana datacja kariery M. Korneliusza Oktawiana, zob. H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes* t. II, s. 905—923, 347 bis. M. Cornelius Octavianus; por. zestawienie czterech jednoosobowych inskrypcji u M. Christola, op. cit., s. 76, przyp. 2; por. też M. Benabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris 1976, s. 221—223 i M. Rachtet, *Rome et les Berbères*, Bruxelles 1970, s. 240—243; M. Cornelius Octavianus.

⁵⁰ M. Christol, op. cit., s. 76—77.

вре́мен Траяна присвоения им статуса почётных колоний. Лишь это присвоение позволяет говорить об акте контрибуции с формально-правовой точки зрения. Во всяком случае термин *contributio* выступает только раз да и то поздно, а именно в недатированной надписи из Milev (C. 8210), которая свидетельствует о расторжении конфедерации после 251 г.

Полемизируя с последней гипотезой А. Berthier, который счёл это, без сомнения официальное, постановление за результат и проявление повсеместного кризиса Империи, автор анализирует на основе надписей внутреннее развитие колоний Rusicade, Chullu и Milev во II—III веках. Он приходит к выводу, что распад циртенского союза был, как раз наоборот, результатом органического и естественного процесса развития тех городских центров, которые процветали в экономическом и культурном отношении, черпая значительные доходы с местного земледелия, а также благодаря торговле пшеницей и оливковым маслом. В пользу такой трактовки говорят аналогичные события в римской Африке III в. (распад огромной *pertica* Карфагена; пример *municipium Iomnium* Цезарейской Мавретании).

В качестве аппроксимативной даты распада системы четырёх циртенских колоний автор принимает ок. 260 г., когда милитарная ситуация вернулась в нормальное состояние на пограничье Нумидии и Мавретании, подвергавшихся набегам мавретанских племён, которые вторглись вглубь вплоть до территории города Милев во время правления Валеряна и Галиена. Благодаря успехам римских полководцев, а также под защитой линии *castella* района Sitifis, три колонии: Rusicade, Chullu и Milev — могли начать с ок. 260 г. новый этап своей автономной с этого момента истории.

Tadeusz Kotula

LA DISSOLUTION DE LA CONFÉDÉRATION DES QUATRE COLONIES CIRTIENNES: PHÉNOMÈNE DE CRISE?

Le fait est généralement reconnu que l'organisation fédérale des quatre colonies, avec comme capitale la Colonia Julia Cirta, présentait un type quasi exceptionnel de contribution. L'auteur estime que ce fut probablement au début du règne d'Auguste que les trois *oppida*, Rusicade, Chullu et Milev, furent rattachés administrativement à Cirta pour former dès lors une confédération en tant que bastion de romanisation aux confins de l'Afrique Proconsulaire. Néanmoins, les trois villes ont dû attendre le règne de Trajan pour se voir dotées du statut de colonies honoraires (J. G a s c o u). Or, ce n'est que dès lors qu'on saurait parler d'un acte de contribution dans un sens juridique précis. De toute façon, le terme de *contributio* n'apparaît qu'une seule fois, fort tardivement, à savoir dans un texte non daté de Milev (C. 8210) qui prouve la dissolution de la confédération à une époque postérieure à l'année 251.

S'opposant à l'hypothèse tout récemment avancée par A. Berthier, selon laquelle la mesure en question, sans nul doute officielle, aurait été l'effet d'une crise générale de l'Empire, l'auteur retrace, à la base de documents épigraphiques, l'évolution interne des colonies de Rusicade, de Chullu et de Milev aux IIe et IIIe siècles. Il en conclut que la dissolution de la confédération cirtéenne fut, tout au contraire, le résultat d'un processus organique et naturel de développement économique et culturel de ces centres urbains s'enrichissant considérablement grâce aux ressources agricoles de la région et au commerce du blé et de l'huile. Des phénomènes analogues survenus en Afrique romaine au IIIe siècle (le démembrement de la grande *pertica* de Carthage, le cas du municipes d'Iomnium en Maurétanie Césarienne) semblent militer en faveur de cette opinion.

L'auteur propose une date approximative de la dissolution de l'organisme fédéral des quatre colonies cirtéennes. Le fait se placerait vers 260 après que la situation militaire fut redevenue normale aux frontières de la Maurétanie et de la Numidie troublées par les tribus maures rebelles dont les incursions ont atteint sous le règne conjoint de Valérien et de Gallien la région de Milev. Grâce aux succès des chefs romains, et derrière le système défensif des *castella* établi autour de Sétif, les colonies de Rusicade, de Chullu et de Milev ont pu commencer, vers 260, leur vie dorénavant autonome.